

Küçük Ağrı Krizi: Türkiye-İran İlişkilerinde Bir Kriz Yönetimi Örneđi¹

Laçın İdil ÖZTİĞ²

Öz

1926-1930 yılları arasında ortaya çıkan Ağrı isyanlarında İran'ın Küçük Ağrı bölgesinde bulunan Kürt isyancılar, sınırı geçerek Türkiye topraklarında saldırı gerçekleştirmiştir. Bu makale, Ağrı İsyancıları süresince Türkiye-İran ilişkilerini kriz yönetimi bağlamında incelemektedir. 1926'da çıkan Ağrı isyanı ile birlikte Türkiye ve İran arasında daha önce sınır düzenlemesi ile ilgili var olan uyuşmazlığa sınır güvenliği boyutu eklenmiştir. 1930 Ağrı isyanı (Zilan isyanı) sonrasında ise sınır uyuşmazlığı dış politika krizine dönüşmüştür. Türkiye'nin İran topraklarında askeri operasyonla isyanı bastırmasının ardından dış politika krizi yumuşama sürecine girmiş ve iki ülke arasında imzalanan 1932 sınır anlaşması ile son bulmuştur. Bu makalede, Ağrı isyanları sonucu iki ülke arasında ortaya çıkan dış politika krizi (Küçük Ağrı krizi), krizin tetikleyici dinamikleri; kriz sürecinde karar alıcıların söylemleri ve kullanılan diplomatik, askeri ve hukuki araçlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Küçük Ağrı krizi, Türkiye, İran, Kürt isyancılar, dış politika kriz analizi.*

¹ Bu makale TÜBİTAK 1001 Projesi (Proje No.: 112K172) desteğiyle hazırlanmıştır.

² Dr. Öğt. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, loztig@yildiz.edu.tr

The Little Ararat Crisis: An Example of Crisis Management in Turkish-Iranian Relations

Abstract

During the Ararat uprising which took place between 1926 and 1930, Kurdish rebels attacked Turkish territory by crossing the border from the Little Ararat region of Iran. In this article, Turkish-Iranian relations during the Ararat uprising is analyzed in the context of crisis management. With the Ararat uprising which erupted in 1926, a border security dimension was added to the already present dispute between Turkey and Iran with respect to the rearrangement of the border. Following the 1930 Ararat uprising (Zilan uprising), the border dispute turned into a foreign policy crisis. The crisis deescalated after Turkey organized a military operation on Iranian soil to end the uprising and ended with the 1932 border agreement signed between the two countries. In this article, the foreign policy crisis which emerged between the two countries as a result of the Ararat uprising (the little Ararat crisis) is evaluated with respect to the trigger dynamics of the crisis; the discourses of the decision makers and the diplomatic, military and legal tools employed during the crisis.

Keywords: *The Little Ararat crisis, Turkey, Iran, Kurdish rebels, foreign policy crisis analysis*

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde İngiltere'nin desteği ile Kürdistan Azmi Kavmi, Kürt Teavün ve Terakki, Hewi/Hiva gibi cemiyetlerin çatısı altında faaliyet gösteren Kürt ayrılıkçı hareketi Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile faaliyetlerine son vermemiş, 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti Anadolu'da Kürt direnişi ile mücadele etmiştir.³ Kürt ayrılıkçı hareketi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da devam etmiştir. Osmanlı dönemindeki yarı-özerk statü çerçevesinde geleneksel kimliklerini muhafaza eden Kürtler, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin merkezi yapısına uyum sağlamakta zorlanmış ve bazı Kürt aşiretleri merkezi hükümetin sekülerleşme ve modernleşme adımlarına karşı çıkmışlardır.⁴

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye, ulusal güvenliğini sağlamak için İran, Irak ve Suriye ile güvenlik anlaşmaları ve protokolleri imzalamıştır.⁵ Ancak, bu anlaşma ve protokoller Türkiye'nin ulusal güvenliğini sağlamada yetersiz kalmıştır. Kurumsallaşma ve merkezileşme çabasında olan hükümetin gücünü henüz tam anlamı ile konsolide edememiş olmasından ve bölgedeki güç boşluğundan yararlanan Kürtler tekrar isyan başlatmışlardır.⁶ 1925'te çıkan ve Bingöl, Muş, Diyarbakır, Tunceli, Elazığ, Ergani, Siirt ve Urfa'da geniş halk desteği bulan Şeyh Said isyanı kısa sürede bastırılrsa da bölgedeki huzursuzluk devam etmiştir.⁷

Şeyh Said isyanı sonrasında İran'a kaçan isyancılar Küçük Ağrı bölgesinde hayvan ve eşyaları ile birlikte barınma olanağı bulmuşlardır.⁸ Bu bölgede Türkiye'ye karşı örgütlenen Kürt isyancılar, Türkiye için bir ulusal güvenlik meselesi haline gelmiştir.⁹ Nakşibendi tarikatına mensup bir dini lider olan Şeyh Said önderliğinde çıkan Şeyh Said isyanından farklı

³ İhsan Şerif Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt Kartı", *Akademik Bakış*, 1, No. 1, 2007, s. 159–60; Abdülhaluk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 1996, s. 300–7; Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Ağrı İsyancılarında Yabancı Parmığı (1926–1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 1, 2008, s. 113–32.

⁴ Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt Kartı", s. 157.

⁵ Baskın Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt 1: 1919–1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 252.

⁶ Mehmet Köçer, "Ağrı İsyanı (1926–1930)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, No. 2, 2004, s. 383.

⁷ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 134–51.

⁸ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları*, Cilt 2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 230.

⁹ Age, s. 313.

olarak, Ağrı isyanları aşiret reisleri önderliğinde gerçekleşmiştir.¹⁰ İhsan Nuri, Berazi Aşiret Reisi Mustafa Bey, Liceli Mustafa Ağa liderliğindeki Hoybun Cemiyeti'nin bir Kürt devleti kurmak istemesi Ağrı isyanlarının tetikleyici unsuru olmuştur.¹¹

Ağrı isyanları 16 Mayıs 1926 tarihinde başladı ve 1930'da Türkiye'nin İran sınırları içerisindeki Aybey Dağları ve Küçük Ağrı Dağı'na askeri operasyon düzenlemesi ile son buldu. 1926-1930 dönemlerinde gerçekleşen Ağrı isyanlarına karşı yapılan askeri operasyonlar 1926, 1927 ve 1930 olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. 16 Mayıs-17 Haziran 1926 tarihleri arasında 1. Ağrı operasyonu, 13-20 Eylül 1927 tarihleri arasında 2. Ağrı operasyonu, 7-14 Eylül 1930 tarihleri arasında 3. Ağrı operasyonu gerçekleşmiştir.

Michael Brecher'e göre dış politika krizi ülkelerin temel değer ve çıkarlarına dönük bir tehdit algılaması sonucu ortaya çıkmaktadır. Dış politika krizleri, tehdit algılayan ülkenin bu tehdidi ortadan kaldıracı politika geliştirmesi ve bunun sonucunda iki ülke arasında askeri çatışma ihtimalinin artması şeklinde cereyan etmektedir.¹² Diğer bir ifade ile, dış politika krizleri, diplomatik ilişkilerin kötüleşmesi ile sınırlı kalmamakta, iki ülke arasındaki ilişkilerin askeri çatışma riskini arttıracak derecede gerilmesine tekabül etmektedir. Dış politika krizleri askeri çatışma, hatta savaş riskini artırsa da her krizin savaşa yol açmadığının altını çizmek gerekir.¹³ Mesela, ABD ve Sovyetler Birliği arasında 1962'de çıkan Küba füze krizi, iki ülkeyi nükleer savaşın eşiğine getirse de, iki tarafın anlaşması neticesinde savaşa dönüşmemiş bir kriz örneğidir.¹⁴

Bu makalede Ağrı isyanları sonucu Türkiye ve İran arasında ortaya çıkan dış politika krizi (Küçük Ağrı krizi) incelenecektir. Türkiye-İran arasında sınır düzenlemesi ile ilgili uyuşmazlığın kökenini Osmanlı dönemine kadar uzatmak mümkündür. 1926'da çıkan Ağrı isyanı ile isyancıların İran sınırından geçerek Türkiye'ye saldırmaları ve tekrar İran'a kaçmaları sonucu ikili ilişkilerde sınır düzenlemesi ile ilgili uyuşmazlığa sınır güvenliği boyutu da eklenmiştir. Ağrı isyanlarının devam etmesi ve İran'ın bu süreçte somut adımlar atmaması sonucu 1930'da sınır uyuşmazlığı dış

¹⁰ Hikmet Kıvılcımlı, *İhtiyat Kuvvet: Milliyet(Şark)*, Yol Yayınları, İstanbul, 1979, s. 89.

¹¹ Emin Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyân*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2003, s. 21.

¹² Michael Brecher, *Crisis in World Politics*, Pergamon Press, Oxford, 1993, pp. 3-4.

¹³ Ibid, pp. 4-6.

¹⁴ Daha detaylı bilgi için, bkz. Ibid, p. 26, 36.

politika krizine dönüşmüştür. Bununla birlikte, 1930'da isyanı bastırmak için Türkiye'nin İran topraklarında yaptığı operasyonda İran'ın Türkiye ile işbirliği yapması ile kriz yumuşama evresine girmiş ve bu süreçte iki ülke sınır müzakerelerine başlamışlardır. 1932'de iki ülke arasında sınır düzenlemesi ile ilgili anlaşmanın yapılarak Türkiye'nin ulusal güvenlik noktasındaki endişelerinin giderilmesi ile iki ülke arasındaki kriz durumu ortadan kalkmıştır.

Makale beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 20. yüzyılın başından 1. Dünya savaşının sonuna kadar İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin İran politikaları genel hatları ile incelenecek ve savaş sonrası İran'ın ve Türkiye-İran ilişkilerinin dinamiklerine kısaca ışık tutulacaktır. İkinci bölümde Türkiye-İran arasında sınır düzenlemesi ile ilgili uyuşmazlığın tarihsel arka planı anlatıldıktan sonra 1926'da başlayan Ağrı isyanı ile Türkiye ve İran arasında yaşanan sınır uyuşmazlığı, sınır düzenlemesi ve sınır güvenliği açısından incelenecektir. Üçüncü bölümde, İran'ın kendi sınırından Türkiye'ye geçen isyancılara karşı yeterli önlemi almaması sonucu iki ülke arasında 1930'da ortaya çıkan dış politika krizi (Küçük Ağrı krizi) ele alınacaktır. Dördüncü bölümde ise Küçük Ağrı krizi, krizin tetikleyici dinamikleri; kriz sürecinde karar alıcıların söylemleri ve uygulanan diplomatik, askeri ve hukuki araçlar analiz edilecektir. Sonuç bölümünde ise makalenin ana hatlarının altı çizilecektir.

2. Tarihsel Arka Plan

20. yüzyılın başında İngiltere ve Rusya, İran üzerinden Ortadoğu bölgesindeki nüfuzlarını artırma siyaseti izlemiştir. İngiltere'nin İran politikasındaki asıl hedefi Hindistan yolunun güvenliğini korumak, Rusya'nın ise Basra Körfezi'ni ele geçirerek sıcak denizlere inmektir. 1905 Rusya-Japonya savaşında Rusya'nın yenilmesi, Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzunun azalması ile sonuçlanmıştır. İngiltere, Rusya'yı destekleyen iktidardaki Muzaffereddin Şah'ı zayıflatmak amacı ile meşrutiyet hareketini desteklemiştir. Şah, muhalefetin ve İngiltere'nin baskısı ile 1906 yılında meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmış ve 1907'de ölümü üzerine iktidara Muhammed Ali Şah geçmiştir.¹⁵

İran üzerinden birbirleri ile rekabet halinde olan İngiltere ve Rusya, Almanya'nın bir güç olarak ortaya çıkması ile işbirliği siyaseti izlemeye başlamıştır. 1907'de Rusya ve İran arasında yapılan anlaşmaya göre

¹⁵ Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2012, s. 2-47.

İran'ın kuzey bölgesi (Kasr-ı Şirin, İsfahan ve Yezd gibi) Rusya'ya, güney bölgesi (Benderabbas, Kirman ve Afganistan sınırı gibi) İngiltere'ye ve bu bölgelerin dışında kalan yerler de İran'a bırakılmıştır. Bu tarihten sonra Rusya ve İngiltere'nin askeri varlıklarının artırması ile İran bağımsızlığını tedricen kaybetmiştir.¹⁶

Rusya, İran sınırındaki Kürt aşiret liderlerini (Şikak Aşireti lideri Simko ve Barzan Aşireti lideri Abdüsselam gibi) destekleyerek Türk sınırdaki Osmanlı kuvvetlerine ve Kuzey İran'da Osmanlı Devleti'ni destekleyen Kürt aşiretlerine karşı hareket etmelerini sağlamıştır. Rusya'nın bu politikası sonucu İran sınır bölgelerinde istikrarsızlık artmıştır. 1913'te iki yüz süvariden oluşan Kürt eşkiyası Osmanlı topraklarına girmiş ve üç askeri öldürmüştür. İran eşkiyalarının Osmanlı kuvvetlerine yönelttikleri saldırılar 1. dünya savaşı döneminde de devam etmiştir.¹⁷

1. Dünya Savaşında İran üzerinde 20. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Rusya'nın yürüttüğü güç mücadelesine Almanya da katılmıştır. Rusya, İngiltere ve Almanya, İran üzerindeki etkilerini etnik, dini ve mezhepsel farklılıkları kullanarak artırma siyaseti izlemiştir. Savaş döneminde İran Şah'ı her ne kadar İran'ın tarafsızlığını ilan etse de, İran, askeri ve siyasi olarak zayıf olması sonucu, bağımsız bir politika izleyememiş ve İran üzerindeki güç mücadelesi artarak devam etmiştir. Rusya ve İngiltere, İran aşiretlerinin Osmanlı Devleti ile tarihi sorunlarını ve mezhep çatışmalarını gündeme getirerek, bu aşiretleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. Almanya ise, İran aşiretlerine para ve silah yardımı yaparak, bu aşiretlerin Rusya ve İngiltere'ye karşı hareket etmesini hedeflemiştir. Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasi ve askeri etkisinden endişe eden Osmanlı Devleti, İran'a asker göndermiştir. Kuzey İran'a konuşlanan Rus kuvvetleri ve Güney İran'a konuşlanan İngiliz kuvvetleri, Osmanlı Devleti'nin ve Almanya'nın İran üzerindeki etkisini önlemeye çalışmıştır.¹⁸

1917 Bolşevik İhtilali ile Rusya'nın İran'da konuşlanan birlikleri dağılmış, bunun üzerine Rus birlikleri İran'dan askerlerini çekmiştir. Rus askerleri çekilirken Osmanlı-İran sınırında yaşayan aşiretler ile Rus askerleri arasında çatışma yaşanmıştır. İngiltere ise kendi sömürgesi altında olan Hindistan'a erişiminde tampon bölge olarak gördüğü İran'ın güvenliğini sağlamak, kuzey İran bölgesine doğru Osmanlı ve Alman askerlerinin

¹⁶ Age.

¹⁷ Age.

¹⁸ Age, s. 47-53; 201-204.

ilerlemesini önlemek ve Bakü petrollerinin Almanya'nın eline geçmesini engellemek amacı ile bölgeye asker sevk etmiştir. 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile kuzey İran'da konuşlanan Osmanlı kuvvetleri sınıra geri çekilmiştir.¹⁹

1917 Bolşevik İhtilali sonucu Rusya'nın İran'daki etkisinin zayıflamasını fırsat bilen İngiltere, İran'ın tamamen kendi kontrolüne almaya çabalamıştır. 1919 İngiliz-İran Antlaşması birçok bakımdan İngiltere'nin Irak ve Suriye ile yaptığı manda antlaşmaları ile benzerlik göstermektedir. 1919 Antlaşmasına göre İran, silah ve krediyi sadece İngiltere'den alabilecekti. Bu antlaşmaya göre, İran demiryollarının yaptırılmasını da sadece İngiltere üstlendi.²⁰ Bununla birlikte, İngiltere sadece içişlerinde değil dışişlerinde de söz sahibi olmuştur. İngiltere'nin İran'ın Milletler Cemiyeti ile ilişkisini yönetmesi de hem siyasi elitler hem de halk arasında İngiltere karşıtlığını artırmıştır.²¹ İranlı bazı fıkıh bilginleri İngiltere'nin İran'ın düşmanı ve Sovyetler Birliği'nin İran'ın dostu olduğunu belirten fetvalar yayınlamış ve bu durum İngiltere tarafından tedirginlikle karşılanmıştır.²²

1. Dünya Savaşı sonrasında İran siyasi ve ekonomik açıdan oldukça zayıflamış ve Kaçar Hanedanı Ahmet Şah'ın otoritesi neredeyse tamamen yok olmuştur. 1917 ve 1921 tarihleri arasında yaklaşık iki milyon kişi savaş, hastalık ve açlık sebebiyle hayatını kaybetmişti.²³ Bu kaos ortamında 1921'de General Rıza Han askeri darbe ile yönetimi ele geçirmiştir. Rıza Han, darbe sonrasında, Ahmet Şah'ı hemen devirmemiş; kara kuvvetleri komutanı, savaş bakanı, genelkurmay başkanı ve başbakan olarak siyasi gücünü artırma yolunu seçmiştir.²⁴

Ahmet Şah dönemindeki otorite boşluğu bir dizi isyana zemin hazırlamıştı. Rıza Han 1921'de İran'ın kuzeyinde Küçük Han ve Cengeliler tarafından başlatılan isyanı, bir yıl sonra da kuzeybatıda Hiyabani ve Lahuti'nin önderliğinde çıkan isyanı bastırmıştır. 1919'da İran'ın kuzeybatısında Kürt lider Simko tarafından başlatılan isyan da İran birlikleri tarafından 1922'de sonlandırılmıştır. İsyancıları bastırarak toprak bütünlüğünü sağla-

¹⁹ Age, s. 203-4.

²⁰ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 81.

²¹ Age.

²² Age, s. 82-3.

²³ Age, s. 81.

²⁴ Ersin Müezzinoğlu ve İsmail Şahin, "Sorunlu Mirasın Reddi: 22 Nisan 1926 Türkiye-İran Güvenlik ve Dostluk Antlaşması," *Yeni Türkiye*, 22, No. 85, 2016, s. 239-40.

yan Rıza Han, aşiretlerin özerkliklerine son vererek ve göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmesini sağlayarak İran'ın merkezileşmesine katkı sağlamıştır.²⁵ Bununla birlikte, dış politikada da Sovyetler Birliği ve İngiltere arasındaki güç mücadelesini kullanarak İran'ın daha bağımsız hareket etmesinin yollarını açmıştır.²⁶

Askeri başarılarla imza atan ve muhalefeti bölerek siyaset sahnesinde yükselen Rıza Han, 1923'te Ahmet Şah'a kendisini başbakan olarak ataması için ısrar etmiştir. Rıza Han, başbakan olarak atandıktan sonra Ahmet Şah'a baskıda bulunarak, İran'a bir daha dönmek üzere yurtdışına gitmesini sağlamıştır. Rıza Han 1925'te meclis tarafından şah olarak seçilmiş ve 1926'da taç giymiştir. Rıza Şah'ın başa geçmesi ile Kaçar Hanedanlığı resmen son bulmuş, Pehlevi Hanedanlığı başlamıştır.²⁷

Rıza Şah, iktidara gelir gelmez Türkiye ile dostluk ve barış temelinde diplomatik ilişki yürütmüştür. 22 Nisan 1926 tarihinde Türkiye ve İran arasında Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre iki taraf birbirlerine karşı saldırgan tutum takınmamayı ve taraflardan biri, bir ya da daha fazla devletin düşmanca saldırılarına maruz kaldığında diğer taraf tarafsız kalmayı yükümlenmiştir. Ayrıca, iki taraf da kendi topraklarında diğer tarafın rejimini değiştirmeyi ve toprak bütünlüğünü bozmayı hedefleyen birey ve grupların faaliyet göstermesine izin vermeyeceklerini yükümlenmiştir.²⁸

Çalışmanın başında ifade edildiği gibi, 1925 Şeyh Said isyanı sonrasında İran'ın Küçük Ağrı bölgesinde örgütlenen ve 1926-1930 tarihleri arasında Türkiye'ye saldıran Kürt isyancılar sadece Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit etmemiş, aynı zamanda Türkiye-İran ilişkilerinin de istikrarsızlaşmasına sebep olmuştur. Çalışmanın geri kalan bölümlerinde 1926 Ağrı isyanı ile Türkiye ve İran arasında tetiklenen sınır uyuşmazlığı; 1930'da bu uyuşmazlığın krize dönüşme süreci ve bu süreçte uygulamaya konulan kriz yönetim mekanizmalarını (diplomatik, askeri ve hukuki) detaylı olarak analiz edilecektir.

²⁵ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2011, s. 206-8; Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 241.

²⁶ Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 240-41.

²⁷ Age, s. 208.

²⁸ "Turkey - Persia Text of Treaty of Friendship and Security", *Bulletin of International News*, 2, No. 15, 1926, pp. 1-3.

3. Türkiye-İran Sınır Uyuşmazlığı

Osmanlı-İran sınırının ana hatları 1555 Amasya Anlaşması ile çizilmiş, 1639 Kasrı Şirin Antlaşması ile büyük bir kısmı belirlenmiştir.²⁹ Osmanlı döneminde özellikle Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerine Osmanlı Devleti ve İran arasında sınır tespit çalışmaları yapılsa da iki ülke arasındaki sınır Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar kesin bir şekilde çizilmemiştir. 1850-1852 ve 1874-1875 dönemlerinde sınır düzenlemesi ile ilgili komisyonlar toplanmış, ancak bu komisyonlar somut bir sonuç elde edemediği için dağılmıştır. 1878 Berlin Anlaşması doğrultusunda Rus ve İngiliz yetkililerden oluşan sınır komisyonu Van'ın Kotur arazisinin İran'a bırakılmasını kararlaştırmıştır.³⁰

1907'de İran'da ilan edilen meşrutiyetten yararlanarak bölgedeki Kürtlerin istikrarsızlık çıkarması sonrası II. Abdülhamit'in emri ile İran'ın Osmanlı Devleti'nden aldığı topraklar geri alınmıştır. Rusya'da oluşturulan sınır komisyonu bu yerlerin (Savuç Bulak, Bana, Serdeşt, Sülduz, Uşna ve Lâheyca, Sine, Rumiye, Dol, Deşt, Branduz, Terguvar, Merguvar, Somay, Bradost, Selmas) Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını onaylamıştır.³¹

1911'de İngiltere ile Rusya, Osmanlı Devleti'ne gönderdikleri notada Türkiye-İran sınırının Rusya, İngiltere, Osmanlı Devleti ve İran temsilcilerinden oluşan bir sınır komisyonunca kesin bir şekilde tespit edilmesini istemişlerdir. Bu nota üzerine Osmanlı Devleti ve İran arasında görüşmeler yapılmış ve 1912'de Tahran'da imzalanan protokol ile karma sınır komisyonu oluşturulmuştur. Ancak, bu komisyon ile sınır düzenlemesi konusunda somut bir sonuca ulaşamamıştır. Mesela, daha önce Osmanlı toprağı olan ve Osmanlı Devleti açısından stratejik önemi haiz olan Pave kentinin İran'a bırakılmasına Osmanlı yetkilileri karşı çıkmıştır.³²

1913 Protokolü ile Küçük Ağrı İran'a bırakılmıştır. 1913 Protokolü'nün Osmanlı Meclisi'nde onaylanmaması üzerine Cumhuriyet döneminde Türk hükümeti protokolün revize edilmesini talep etmiş, ancak bu talep İran tarafından reddedilmiştir.³³ Diğer bir ifade ile, Türkiye hükümeti

²⁹ Bülent Şener, "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması," *History Studies*, 4, No. 4, 2012, s. 406.

³⁰ Efdal As, "XVI. yy.'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü," *Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 2010, s. 223-30.

³¹ Nihat Erim "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9, No. 1-2, 1952, s. 20-1.

³² Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran*, s. 20-2.

³³ Şener, "Ağrı İsyanı", s. 386-406.

1913 Protokolü'nün hukuksallığını sorgulayarak sınır konusunda revizyonist bir tutum takınırken, İran hükümeti statükocu bir politika izlemiştir.

1926'da çıkan Ağrı isyanından sonra Türkiye ve İran arasındaki sınır düzenlemesi ile ilgili uyuşmazlığa sınır güvenliği boyutu eklenmiştir. Ağrı isyanları sırasında İran topraklarında örgütlenen isyancılar Türkiye topraklarına saldırdıktan sonra İran hükümetinin sınırı yeterince kontrol edememesi sonucu kolayca İran'a kaçmış, bu da Türkiye'nin düzenlediği askeri operasyonlardan kesin sonuç almasını zorlaştıran bir faktör olmuştur.³⁴ İsyancıların sınır geçişlerinin engellenmesi amacıyla Türkiye'nin sınır karakollarını sınıra daha yakın yerlere taşıması ise iki ülke arasındaki ilişkileri daha da germiştir.³⁵ Mart 1927'de bir İran askerî ataşesinin açıklamaları Türkiye ve İran'ın farklı yaklaşımlarını ortaya koyar:

"...Mesele şu ki, Kürtlere karşı operasyonlarda bizim de sınırın öteki tarafından kendileriyle işbirliği yapmamızı istemektedirler. Bu yolla İran Kürtlerinin Türkiye Kürtlerine yardım sağlamalarını engelleyeceklerini düşünmektedirler. Bizim Kürtler bize bir sıkıntı vermedikleri ve biz de bir mesele aramadığımız için bunu yapmaya hazır değiliz. Bundan dolayı bize kızgındırlar ve bizi isyankâr Türkiye Kürtlerine yardım etmekle suçlamaktadırlar".³⁶

13-20 Eylül 1927 tarihlerinde Türkiye'nin bölgedeki isyancılara karşı gerçekleştirdiği askeri operasyondan sonuç almak mümkün olmamış ve Ekim ayının başında İran sınırından geçen Kürt aşiret üyeleri Doğu Beyazıt'ta Türk subay ve erlerini İran'a kaçırmıştır. Bunun üzerine, Türkiye İran'a nota vererek kaçırılan Türk askerlerinin Türkiye'ye iade edilmesini ve Türkiye'den İran'a kaçan Kürtlerin kabul edilmemesini, aksi halde diplomatik ilişkilerin kesileceğini belirtmiştir. Türkiye'nin ısrarlı tutumuna rağmen İran Dışişleri Bakanlığı, isyancıların Türkiye'ye saldırması konusunda İran'ın sorumlu olmadığını altını çizmiştir. İran, Türk askerlerini Türkiye'ye iade etmiş ancak sınırların daha sıkı kontrolü noktasında politika değişikliğine gitmemiştir. Bunun üzerine, Türkiye İran büyükelçisini geri çekerek konu ile ilgili tepkisini ortaya koymuştur.³⁷

³⁴ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Cilt 2, s. 91.

³⁵ As, "XVI. yy.'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü," s. 250.

³⁶ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 190.

³⁷ Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)," *Avrasya Dosyası*, 5, No. 3, 1999, s. 157; Berna Türkdöğen, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 298-299.

Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında İran ilişkileri yumuşatmak için Rıza Şah İran'ın Milletler Cemiyeti temsilcisi olan Furungi Han'ın Türkiye'ye gitmesini kararlaştırmıştır.³⁸ Türk yetkililer İran'ın sınır kontrollerini sıkılaştırması gerektiğini belirtmiş, bunun üzerine Furungi Han bunun İran açısından kolay olmadığını belirtmiş ve Türkiye'nin bu talebinin İran'ın Kürt politikasına ters düştüğünün altını çizmiştir.³⁹ Türk yetkililer 1913 Protokolü'nün Osmanlı'nın çökmekte olduğu bir dönemde İngiltere ve Rusya'nın baskısı ile kabul edildiğini,⁴⁰ protokolün Osmanlı Meclisi tarafından onaylanmadığını ve protokolde belirtilen sınır tespit komisyonunun faaliyet göstermediğini vurgulamışlardır.⁴¹ Bununla birlikte, Türk yetkililer Furungi Han'dan İran'ın, Türkiye topraklarına saldıran isyancıların tekrar İran'a kaçmalarını önlemek amacıyla, sınır kontrollerini arttırmasını talep etmişlerdir.⁴² Furungi Han ise Türkiye'nin yaptığı operasyonlarda isyancıları takip amacı ile İran sınırını geçmesinden ötürü İran'ın rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir.⁴³ Furungi Han'ın bu açıklamaları ikili ilişkilerde uyuşmazlığın sınır düzenlemesi ile birlikte sınır güvenliğini de kapsadığını göstermektedir.

Görüşmeler sonucu somut adımlar atılmasa da güvenlik ve işbirliği konusunda taraflar uzlaşmacı bir tavır izlemişlerdir. Bu görüşmeler sonucunda Türkiye ile İran heyetleri arasında 15 Haziran 1928'de Tahran'da 1926 Antlaşması'na ek bir protokol imzalandı. Ek protokolün 1. Maddesine göre "Bağıtlı taraflardan biri (...) bir veya birkaç devletin düşmanca bir eylemiyle karşılaşır, öteki taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer bu çabaya karşın savaş bir oldubitti olursa, bağıtlı taraflar (...) durumu aralarında (...) yeniden incelemeyi yükümlenirler".⁴⁴ Anlaşma ile ilgili Başbakan İnönü şu şekilde bir açıklama yapmıştır:

"Komşumuz İran'la imzaladığımız protokol, iki ülke ilişkilerinde esasen devam eden dostluğun ve iki komşu arasında ekonomik gelişme ve işbirliği isteklerinin samimiyetine delildir. İki ülkenin ilişkileri ve iletişim araçları arttıkça iyi komşuluk ilişkileri ve birbirine güvenme kurallarının her iki ülke için hayırlı sonuçları daha iyi görülecektir".⁴⁵

³⁸ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri," s. 156.

³⁹ Age, s. 159.

⁴⁰ As, "XVI. yy.'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü...", s. 250.

⁴¹ Akdevelioğlu ve Kürçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler," Oran (der.) *Türk Dış Politikası*, s. 360.

⁴² As, "XVI. yy.'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü...", s. 239.

⁴³ Age, s. 239.

⁴⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 278-80.

⁴⁵ Abdülhahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diploması*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 192-3.

İkili ilişkilerde meydana gelen iyileşme sınır konularında işbirliğin de zeminini hazırlamıştır. 1929'da iki ülkeden uzmanların katıldığı karma sınır komisyonu kurulmuştur. Bu çerçevede komisyona isyancıların sınırı geçmesini önleme ve Bulakbaşı, Kotur ve Siro-Sarteks bölgelerine gidip sınırın yeniden düzenlenmesi için inceleme yapma görevleri verilmiştir. Komisyon faaliyetleri çerçevesinde Türk ve İran sınır görevlilerinin yılda iki kez toplanması kararlaştırılmıştır. Ancak, komisyon 20 Haziran-12 Temmuz 1930'da çıkan Ağrı isyanı (Zilan isyanı) sebebiyle dağılmak zorunda kalır.⁴⁶ Komisyonun dağılması sonucu sınır düzenlemesi ve sınır kontrolü konularında işbirliği sekteye uğramış, bu konulardaki uyumsuzluk hali ise devam etmiştir.

Ağrı isyanları sürecinde Türkiye ve İran, sınır güvenliği konusunu farklı açılardan ele almışlardır. İran, Türkiye'nin isyancılara karşı gerçekleştirdiği operasyonlarda İran sınırını geçmesinden endişe etmiştir. Türkiye açısından ise sınır güvenliği Kürt isyancıların İran sınırından Türkiye'ye sızması ve sınır kontrollerinin yetersiz olmasından ötürü tekrar İran'a dönmeleri noktasında değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Ağrı isyanları sürecinde İran'ın Türkiye sınırında isyancılara karşı somut adım atması ya da atamaması iki ülke arasındaki uyumsuzluğun dış politika krizine dönüşmesini tetikleyici bir unsur olmuştur.

4. Ağrı İsyancıları ve Dış Politika Krizi

Bir önceki bölümde bahsedildiği gibi, 1926 yılında ortaya çıkan Ağrı isyanı ile Türkiye ve İran sınır düzenlemesi ve sınır güvenliği konularına odaklanmışlardır. 1930 yılına kadar Türkiye ve İran bu konularda bazı adımlar atsa da somut sonuçlara ulaşamamıştır. Türkiye'nin 1926 ve 1927 yıllarında kendi topraklarında gerçekleştirdiği askeri operasyonlar ve İran ile yürüttüğü işbirliği mekanizmaları başarısız olmuş, 20 Haziran-12 Temmuz 1930'da tekrar bir isyan (Zilan isyanı) baş göstermiştir. 1926'da ve 1927'de çıkan Ağrı isyanlardan farklı olarak 1930 Ağrı isyanı, Türkiye-İran arasındaki uyumsuzluğun dış politika krizine dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

1930 Ağrı isyanından sonra Türkiye'deki İran karşıtı tutum gerek basın ve gerek karar alıcılar açısından artarak devam etmiştir. İsyandan kısa bir süre sonra, Türk basınında İran'ın isyancılara silah ve erzak yardımı yapıldığına ilişkin haber yapılmaya başlanmış⁴⁷ ve Türkiye notalar aracılı-

⁴⁶ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri," s.162; Şener, "Ağrı İsyanı," s. 395.

⁴⁷ "İran'la Münasebetimiz Gerginleşti", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1930, s.1.

ğı ile İran'a baskısını artırmıştır. Diğer bir ifade ile, Türkiye basın aracılığı ve diplomatik yollar ile İran'a baskıyı arttırarak, sorunu eylemsel boyuta taşımıştır. Ancak bu süreçte iki ülke arasında işbirliğine yönelik girişimler de gözlemlenmektedir.

5 Temmuz 1930 tarihinde *Akşam* gazetesinde yayınlanan bir haberde Türkiye'nin sınır güvenliği ile ilgili İran'ın büyük sorumluluğu olduğu, İran hükümetinin isyancılara erzak ve silah yardımı yaptığı belirtilmiştir.⁴⁸ Türkiye konu ile ilgili İran'ı nota ile uyarmıştır.⁴⁹ Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey "...Eşkiyanın bütünüyle yok edilmesi için her önlem alınmıştır. Yok edilme haberini her an bekleyebilirsiniz..."⁵⁰ açıklamasını yaparak bu konuda Türkiye'nin kararlılığını ifade etmiştir. Diğer yandan İran'a verilen nota ile ilgili olarak 8 Temmuz tarihinde İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han ise şu şekilde konuşmuştur:

"Bu konuyla ilgili henüz hükümetimden hiçbir cevap almadım. ... Bu iş hakkında Tahran'da dışişleri bakanımız ile Türkiye büyükelçisi Memduh Şevket Bey arasında görüşmeler devam etmektedir. İran hükümeti ve Türkiye büyükelçisi birlikte durumu incelemektedirler. Biz, Türkiye'nin iç huzurunun ihlal edecek bu gibi hareketleri savunmaz, cezalandırırız. Tahran'da, isyan edenlerin İran'dan geldikleri hakkındaki haber incelenmektedir. Ancak inceleme sonucunda hüküm vermek mümkün olabilecektir. Yalnız şunu söyleyeyim ki ben şahsen Türkiye aleyhine bir hareketin İran'da yer bulacağına kesin olarak ihtimal vermem. Bizim iyi komşuluk ilişkilerimiz hiçbir şeye benzemez."⁵¹

İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han'ın bu açıklamalarına rağmen Türkiye'de Temmuz ayı boyunca İran'ın isyancılara yardım yaptığına dair haberler çıkmaya devam eder.⁵² İran hükümeti ise 22 Temmuz 1930 tarihinde Türkiye'ye verdiği notada İran topraklarında Türkiye aleyhinde hareketlere izin verilmeyeceği ve bununla ilgili güvenlik önlemleri alınacağını belirtilmiş, ancak sınır kontrolünün kolay olmadığını da altını çizmiştir.⁵³

⁴⁸ "İran Haydutlara Silah ve Zahire Veriyor", *Akşam*, 5 Temmuz 1930, s. 1.

⁴⁹ "İran Hükümetine Bir Nota Verdik", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1930, s. 1.

⁵⁰ "İran Hükümetine Nota Verdik", *Akşam*, 6 Temmuz 1930, s. 1.

⁵¹ "Şark Hududundaki Hadise", *Akşam*, 8 Temmuz 1930, s. 2.

⁵² "Asilere İran'dan Yardım Devam Ediyor", *Akşam*, 17 Temmuz 1930, s. 1; "İran Eşkiya Yatağı Halini Aldı", *Akşam*, 19 Temmuz 1930, s. 1

⁵³ "Komşu Devlet Şakilere Karşı Tedbir Almıştır", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1930, s. 2.

Türkiye'nin 27 Temmuz 1930 tarihinde İran'a gönderdiği ikinci nota-da iki ülke arasındaki sınır güvenliği ile ilgili sorunun çözümü ile ilgili iki talep sunulmuştur. İlk talep, isyancıların barındığı Küçük Ağrı Dağı'nın tamamen Türkiye'ye bırakılması ve bunun karşılığında Türkiye'nin başka bir toprağının İran'a verilmesidir. İkinci talep ise Türkiye'ye İran topraklarında isyancılara karşı sıcak takip hakkı tanınmasıdır. İran, Türkiye'nin sıcak takip taleplerini kabul etmemiş, ancak isyancılara karşı kendi topraklarında önlem almaya başlayarak kısmen uzlaşmacı bir tavır takınmıştır.⁵⁴

Bu süreçte Başbakan İsmet İnönü'nün sınır güvenliği sağlanmadan Türkiye-İran ilişkilerinin normalleşmeyeceğini belirtmesi Türkiye'nin kararlı tutumunu yansıtmaktadır.⁵⁵ 29 Temmuz'da Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ı merkeze çağrılarak sert tutumuyla bilinen Hüsrev Gerede Tahran Büyükelçisi olarak atanmıştır. Cumhurbaşkanı Atatürk, Gerede'ye "Hüsrev, pasaportun cebinde, fakat dönmeni değil, orada kalmanı, sınır meselesinin halliyle barış ve dostluk siyasetimizde başarılı olmanı isterim" demiştir.⁵⁶ Başbakan İsmet İnönü ise "Hüsrev, senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı'na dayayarak büyükelçilik tercümanlarını Babîali'ye göndererek sadrazama isteklerini dayatan devletlerin büyükelçilerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz yurt içinde düzenin bozulmasına ve sınırlarında bir Makedonya oluşumuna mani olmak için kazanılmış hak ve azmiyle seni göndermektedir. Bununla birlikte, sen İran Hükümeti'yle seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin durumuna göre davranmak lazımdır" diyerek Türkiye açısından sınır güvenliği meselesinin ciddiyetini ifade etmiştir.⁵⁷

Atatürk ve İnönü'nün açıklamaları sınır meselesinin çözümünde Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında yaklaşım farklılığının olduğunu göstermektedir. Cumhurbaşkanı Atatürk, İran ile sınır meselesinde barış ve dostluk temelinde bir çözümü vurgularken, Başbakan İnönü sertlik yanlısıdır. İnönü, Gerede'ye "ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın" diyerek sınır meselesinin çözümünde askeri gücü bir baskı unsuru olarak gördüğünü ortaya koymuştur. Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya,

⁵⁴ "İran da Şakilere Karşı Ciddi Tedbir Aldı", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1930, s. 1; Şener, "Ağrı İsyanı", s. 398.

⁵⁵ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu": (1924-1938): Şeyh Said, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 205-6.

⁵⁶ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I: İran 1930-1934*, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1952, s. 17-20.

⁵⁷ Age.

ılımlı Memduh Şevket Bey'in merkeze alınıp yerine sertlik yanlısı Hüsrev Gerede'nin Tahran Büyükelçisi olarak atanmasında 'şahinler grubu' olarak bilinen İnönü'nün ve Dışişleri Bakanı Tevfik Aras'ın etkili olduğunu iddia etmektedir.⁵⁸

30 Temmuz 1930 tarihinde İran'a verilen notada isyancıların İran sınırından gelmesi durumunun devam etmesi halinde Türkiye'nin meşru savunma çerçevesinde İran topraklarına girebileceği belirtilmektedir.⁵⁹ Türkiye'nin notası İran açısından bu konunun tırmanabileceğine dair bir işaret olarak algılanmıştır. Türkiye'nin artan tepkisi karşısında İran isyancılara karşı önlemlerini arttırmıştır. 8 Ağustos 1930 tarihinde İran askeri kendi topraklarında isyancılara yardıma gelen Celalileri geri püskürtmüştür.⁶⁰

14 Ağustos'ta Türk birlikleri isyancıları yakalamak için İran topraklarında sıcak takip düzenlemiştir.⁶¹ Türkiye ve İran arasında 1926'da imzalanan Güvenlik ve Dostluk Antlaşması'nda ve bu antlaşmanın 1928 protokolünde sıcak takip ile ilgili bir madde yoktur. Bununla birlikte, İran 27 Temmuz 1930 tarihinde Türkiye'nin yapmış olduğu sıcak takip talebine olumlu bakmamıştır. Dolayısıyla, Türkiye'nin düzenlediği sıcak takibin hukuki veya diplomatik bir dayanağı bulunmamaktadır. Ancak, İran topraklarında isyancılara yapılan sıcak takip, Türkiye'nin 30 Temmuz 1930 tarihinde İran'a gönderdiği notada belirttiği gibi meşru müdafaa kapsamında değerlendirilmiştir. Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve ulusal güvenliğini tehdit eden isyanlar karşısında İran'ın somut sonuçlar doğuran adımlar atmaması ya da atamaması Türkiye'nin meşru müdafaa tezini güçlendiren bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

17 Ağustos'ta İran kendi topraklarında faaliyet gösteren isyancılara karşı operasyon düzenlemiştir. Bu amaçla sınırına asker sevk etmiştir.⁶² 20 Ağustos'ta İran isyancılara karşı Türkiye'nin ortak operasyon teklifini tekrar reddetmiştir. Ancak iki ülkenin de kendi topraklarında isyancılarla mücadele etmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶³ 24 Ağustos'ta İran'a gönderilen notada İran topraklarını da kapsayacak bir askeri operasyonun Türkiye

⁵⁸ Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri," s.163-65.

⁵⁹ "İran'a Şiddetli Bir Nota Verdik", *Akşam*, 30 Temmuz 1930, s.1.

⁶⁰ "Haço Muhasara Edildi", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1930, s. 1.

⁶¹ Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, s. 211-12.

⁶² "İran Toprağına İltica Eden Asilerin Tedibi", *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1930, s. 1.

⁶³ "Hüsrev Bey Tahran'a gitmek üzeredir", *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1930, s. 4 . Ayrıca bkz. Derk Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*, Oxford University Press, London, 1964, s. 30.

açısından meşru müdafaa kapsamında değerlendirildiği belirtilmiştir. Bu süreçte İran'ın kendi topraklarında isyancılara karşı operasyonu devam etmektedir.⁶⁴

Türkiye bölgedeki isyancılara karşı 7-14 Eylül 1930 tarihleri arasında 3. Ağrı operasyonunu gerçekleştirmiştir. Operasyonda Türk askerleri İran'ın kontrolündeki Aybey Dağları ve Küçük Ağrı Dağı'na giderek isyancılardan İran içlerine kaçmaları önlemiştir.⁶⁵ İsyancılar Türk-İran sınırında çember altına alınmış ve etkisiz hale getirilmiştir.⁶⁶ İran kendi topraklarında yapılan operasyon esnasında Türkiye'ye karşı tepki göstermek yerine, Türk ordusu ile işbirliği yapmayı tercih etmiş, Kürt isyancıları gözaltına almış ve isyancıların sığındığı Maku şehrinde sıkı yönetim ilan etmiştir.⁶⁷

Askeri operasyon sonucunda isyancı grupların tasfiye edilmesi ve Türkiye-İran sınırının istikrarlı hale gelmesi sınırın yeniden düzenlenmesi için zemin oluşturmuştur. Nitekim, Türkiye'nin İran'daki Büyükelçisi Hüsrev Gerede anılarında Türkiye-İran sınır meselesinin çözümünde Kürt isyanlarının son bulmasının çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Gerede, sınırda isyancılar faaliyet gösterirken ve Türkiye topraklarına saldırırken, sınır komisyonlarının çalışmasının mümkün olmadığını altını çizmiştir.⁶⁸

1931 yılında sınır ile ilgili görüşmeler tekrar başlamıştır. Mayıs 1931 tarihinde Büyükelçi Hüsrev Gerede, askeri ataşe Kurmay Binbaşı Neşet Kiper ve Furungi Han başkanlığındaki İran heyeti arasında sınır konusunda Tahran'da görüşmeler yapılır.⁶⁹ Görüşmelerde, Türkiye, İran'a iki toprak parçası vererek askeri operasyonda ele geçirdiği Aybey bölgesini almayı teklif etmiştir. İran heyeti ise Aybey bölgesinin stratejik önemi haiz olduğu için tereddüt göstermiş ve sınır meselesinin çözümünde Milletler Cemiyeti'nin hakemlik yapmasını teklif etmiştir. Ekim 1931 tarihinde Hüsrev Gerede Ankara'ya gelmiş ve Cumhurbaşkanı Atatürk ile görüşmüştür. Tahran'daki görüşmelerin detaylarını Atatürk'e aktaran Gerede, Dışişleri

⁶⁴ “Şifahi Notamız İran'a Tebliğ Edildi”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930, s. 3.

⁶⁵ “Tenkil Harekati”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930, s. 3; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Cilt 2, s. 121-128.

⁶⁶ Age, s. 128.

⁶⁷ Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, s. 69; Kemal Süphandağ, *Ağrı Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 191.

⁶⁸ Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, s. 24.

⁶⁹ Age, s. 201.

Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın da Tahran'daki görüşmelere katılmasını teklif etmiş ve bu teklifi kabul edilmiştir.⁷⁰

Sınır meselesinin çözümünde İran'ın Milletler Cemiyeti'nin hakemlik yapması teklifi ile ilgili olarak Türkiye İran'a gönderdiği notada Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için⁷¹ hakemlik başvurusunda bulunmasının mümkün olmadığını ve İran'ın yapacağı hakemlik başvurusunu şikâyet kapsamında değerlendireceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, İran ile yapılmış anlaşmalarda hakemlik ile ilgili bir hüküm olmadığının altı çizilmiş ve Türkiye'nin sınır meselesinin çözümünde toprak takasını uygun gördüğü belirtilmiştir.⁷²

Türkiye'nin İran'a Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Tahran'daki görüşmelere katılması ile ilgili yapmış olduğu teklif İran tarafından kabul edilmiş ve Tevfik Rüştü Bey başkanlığındaki Türk heyetinin İran heyeti ile yapmış olduğu görüşmeler genel anlamda olumlu geçmiştir. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ten aldığı tavsiye doğrultusunda Rıza Şah'ın konu ile ilgili hakem olmasını önermiş, Rıza Şah, bu teklifi kabul etmiştir.⁷³ Teklifi kabul ederken Rıza Şah'ın Türkiye ile İran'ın asla askeri çatışmaya girmeyeceğini söylemesi,⁷⁴ Rıza Şah'ın sınır müzakerelerinin aksamasından rahatsız olduğunu ve dolayısıyla bu konudaki görüş ayrılıklarının kesin olarak giderilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermektedir.

Nitekim, Rıza Şah, “Önemli olan şu veya bu tepe değil; Türkiye ile olan sınır problemimizin bir an önce ve ilelebet çözümlenmesidir. İki ülke arasında geçmişten gelen ve daima düşmanlarımızın işine yarayan uyuşmazlıklar son bulmalı ve Türkiye ile İran arasında karşılıklı çıkarlarımıza dayalı samimi bir dostluk kurulmalı. Eğer biz birleşir ve ittifak edersek kimseden korkmam” diyerek sınır meselesinin Türkiye lehine çözümlenmesine karar vermiştir.⁷⁵

Sonuç olarak, 23 Ocak 1932 tarihinde Türkiye ile İran arasında bir sınır düzenleme anlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın birinci maddesine göre Aras Nehri ile Karasu ırmağının birleştiği yerden başlayarak Bora-

⁷⁰ Age.

⁷¹ Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne 1932 yılında üye olmuştur.

⁷² Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, s. 202-205.

⁷³ As, “XVI. yy.’dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü,” s. 244.

⁷⁴ Age.

⁷⁵ Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, s. 167. Ayrıca bkz.; TBMM Zabıt Ceridesi, 18.06.1932, 65. Oturum, Cilt 1, s. 163. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c009/tbmm04009065.pdf> [10.02.2016]

lan Gölü'ne kadar Karasu'nun talvegini takip ettikten sonra Küçük Ağrı Dağı, Tendürük Dağı, Kâzım Paşa, Başkala, Şemdinan ve Gelişin Dağı Türkiye'ye bırakılır. Ovacık, Çaldıran, Somay, Terguvar, Merguvar, Suldüz, Lâheyca, Şehri Viran, Mukri, Serdeşt, Bane, Makû, Karaayni, Kotur, Selmas ve Bajirge ise İran'a bırakılır.⁷⁶ İkinci maddeye göre ise:

Birinci maddede belirtilen sınır çizgisini arazi üzerinde işaret etmek üzere bir çizim komisyonu kurulacaktır. Bu komisyon, ikisi Türkiye Hükümeti, ikisi de İran hükümeti tarafından atanacak dört temsilciden oluşacaktır. Çizim Komisyonu, 1932 Haziranı içinde toplanacak ve çalışmalarına iş bu anlaşmadaki tanımları en yakından izlemeye gayret edecektir. Komisyonun masrafları Türkiye ile İran arasında eşit bölünecektir. Akit Devletler, komisyonun görevini yapabilmesi için gerekli ikamet, işçi, malzemeye (kazıklar, sınır taşları) ilişkin bütün hususlarda, gerek doğrudan doğruya, gerek mahallî memurlar vasıtasıyla Komisyona yardım etmeği üstlenirler.

Sözü geçen devletler, bundan başka komisyonca konulacak nirengi noktalarını, hudut işaretlerini, kazıkları ve sınır taşlarını muhafaza ettirmeyi de taahhüt ederler. Sınır taşları birinden öbürü görülebilecek biçimde yerleştirilecek ve üzerine numara konulacaktır. Bunların yerleri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir. Hududun çizilmesine ait kesin tutanak ve buna ekli haritalarla belgeler ikişer asıl nüsha olarak düzenlenecektir.⁷⁷

Bu anlaşma ile iki taraf sınır civarındaki kabile ve aşiretlerin sürekli olarak sınırın diğer tarafına geçmelerini teşvik etmemeyi taahhüt etmişlerdir. Aynı zamanda, taraflardan birinin kendi sınırlarında isyancılara karşı askeri harekette bulunurken, diğer tarafın isyancıların kendi sınırından geçmesini engellemek için sınırlarını kapatmasına rağmen isyancıların sınırını geçmesi durumunda, diğer hükümetin isyancıları takip etmesini kararlaştırmışlardır.⁷⁸ Sınır antlaşması 18 Haziran 1932'de TBMM'nin onayına sunulmuştur. Antlaşmanın onay gerekçesi şu şekildedir:

Bu antlaşma, komşu devletle aramızda tek çözülmemiş sorun olarak kalan sınır meselesini kesin olarak sonuçlandırmaktadır. Şimdiye kadar Türkiye-İran sınırında bazı bölgeler uyuşmazlık konusu olması nedeniyle sükûnet ve düzeni tam olarak sağlamak mümkün olamıyordu. Bundan başka son zamanlarda meydana gelen eşkıyalık olayları, Ağrı Dağı bölgesinde bazı arazinin bize verilmesi ve buna karşılık İran'a arazi verilmesi sure-

⁷⁶ Erim, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları," s. 21.

⁷⁷ Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Tezel Ofset, Lefkoşa, 1985, s. 182.

⁷⁸ Erim, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları," s. 21.

tiyle sınırın düzeltilmesi gerektiğinden bu sorunun sonuçlandırılması İran hükümetine teklif edilmiştir. İsteğimiz olumlu karşılanmış ve Tahran'da görüşmelere başlanmış ve sonuç olarak (30 Nisan) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine sunulan bu antlaşmanın imzalanması sağlanmıştır. Anlaşma gereğince büyük genelkurmay heyetinin sınırlarımız içinde bulunması istenen arazi bize verilmekte, buna karşılık ta İran'a arazi verilmektedir. Her yönüyle çıkarımıza uygun olan ve komşu İran devleti ile kültür ve ekonomi alanında çalışma yapmak suretiyle ilişkilerimizin daha da artarak gelişmesine hizmet edecek olan bu antlaşma ile Türkiye-İran sınır koruma karakollarının Borolan Gölü içme sularıyla, adı geçen gölün etrafında bulunan çayırardan ve Salep, Kozlu ve Yukarı Yarımkaya içme sularından ortaklaşa yararlanılmasına dair iki taraf arasında imzalanan ve antlaşmanın ekini oluşturan mektup hükümlerinin bir an evvel onaylanması için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yüksek onayına sunulacaktır.⁷⁹

Sınır düzenlemesi ile ilgili anlaşmaya varılması sonrası ilişkilerin gittikçe iyileştiği görülmektedir. Bunun en çarpıcı örneği, Haziran 1934'te İran Devlet Başkanı Rıza Pehlevi'nin ilk yurtdışı seyahatini Türkiye'de gerçekleştirmesidir. Türk gazetelerinin Şah'tan 'büyük misafirimiz' şeklinde bahsetmesi ve Şah'ı karşılamak için büyük bir kalabalığın gelmesi, iki ülke arasındaki olumlu atmosferi yansıtmaya açısından önemlidir.⁸⁰ Atatürk Şah'ın ziyareti ile ilgili şu şekilde konuşmuştur:

“Türk milleti, Şah Hazretlerinin bu ziyaretiyle son derece mesut ve bahtiyar olmuştur. Türk-İran ilişkilerinin tarihi seyri incelenirse görülecektir ki, bu iki ülke dostluk yolundan ayrıldıkları zamanlar tarihlerinin en sorunlu dönemlerini yaşamışlardır. Aralarındaki dostluk bağları sıkı olduğu devirlerde ise mesut ve bahtiyar olmuşlardır. Bu gerçeği iyi bilen ve takdir eden Türkiye Cumhuriyeti, Türk-İran dostluğunu dış politikasının bir ana kuralı haline getirmiştir. Şah Hazretlerinin yüksek idareleri altında olan kardeş İran'da da bu gerçeğin böyle anlaşılması sayesinde ki bugünkü sarsılmaz ve ebedi Türk-İran dostluğu kurulabilmiştir”.⁸¹

Ziyaret esnasına Şah, Türkiye'nin batılılaşma politikasını takdir etmiş ve şu şekilde konuşmuştur: “Türk ulusunun bana göstermiş olduğu nezaket

⁷⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 65. İnikat, Cilt 9, 18.6.1932; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c009/tbmm04009065.pdf>

⁸⁰ Afshin Marashi, “Performing the Nation: The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934,” Stephanie Cronin (der). *The Making of Modern Iran, State and Society under Rıza Shah, 1921-1941*, Routledge, London, 2003, p. 110.

⁸¹ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi*, s. 195.

bende kalıcı bir izlenim bırakmıştır. İktidara geldiğim ilk günden beri Türkiye ile kurulması gereken dostluğun ihtiyacını hissettim ve şimdi Türkiye ve İran arasında ilişkiler şimdi en iyi seviyede olduğu için mutluyum...”⁸²

İsmet İnönü de ziyaret ile ilgili konuşmasında zor dönemlerden geçen Türk halkı açısından İran’ın mücadele ile elde ettiği bağımsızlığın önemini vurgulamış ve şimdi güçlü olan iki ülkenin ilerleme ve uygarlık yolunda hızlı adımlar atacağını belirtmiştir.⁸³ İnönü’nün konuşması Türkiye ve İran’ın uluslaşma ve modernleşme projelerinde ve uluslararası devlet sisteminin kural ve standartlarını kabul etme konusunda ortak noktada durduklarını vurgulaması açısından önem arz etmektedir.⁸⁴

Şah’ın ziyareti esnasında Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede’nin görevden alınarak daha uzlaşmacı bir tutum benimseyen Atina Büyükelçisi Mehmet Enis Akaygen’in getirilmesi Türkiye’nin İran’a karşı tutumunu yumuşattığının somut bir göstergesidir. Yine, Milletler Cemiyeti Konseyi adayı olan İran’ın Türkiye’nin adaylığı söz konusu olduğunda çekilmesi Türkiye ile İran’ın sadece ikili ilişkilerde değil, uluslararası arenada da işbirliği içinde olduğunu gösterir.⁸⁵

Diğer yandan, sınır antlaşmasına ilişkin demarkasyon çalışmaları ilerleyen süreçte devam etmiştir. 27 Mayıs 1937’de İran Dışişleri Bakanını İnanetullah Samiy ile Türk Büyükelçisi Enis Akaygen arasında 1932 Anlaşması’nı düzenleyen ek bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Küçük Ağrı Dağı dâhil Ağrı Dağı tümüyle Türkiye’ye bırakılmıştır. Van’ın Kotur bölgesindeki arazinin ise İran’da kalması kararlaştırılır. Bu tarihten sonra sınır üzerinde işaretleme çalışmaları devam eder. Söz konusu anlaşma 17 Haziran 1938 tarihinde TBMM’de onaylanarak yürürlüğe girmiştir.⁸⁶

8 Temmuz 1937’de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan Tahran’da Sada-bad Paketi’nı imzalamışlardır. Pakt’ın kurulmasının en önemli nedenlerinden biri sınırlararası hareket eden bölgedeki Kürt aşiretlere karşı ülkelerin sınır güvenliği noktasında işbirliği yapma niyetleridir. Pakt’ın 7. Maddesinde belirtildiği üzere “Bağıtlı taraflardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak

⁸² “Ankara Tarihi bir Gün Yaşadı,” *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1934, s. 4.

⁸³ “İsmet Paşa’nın Nutku,” *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1934, s. 1

⁸⁴ Marashi, “Performing the Nation”, p. 111.

⁸⁵ Melek Fırat, “Balkan Antantı”, Oran (der.) *Türk Dış Politikası*, s. 352.

⁸⁶ As, “XVI. yy.’dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları”, s. 250.

veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ve örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir.”⁸⁷

8. Maddede tarafların aralarında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkları barışçıl yollarla çözüme ulaştıracaklarını taahhüt etmişlerdir. 9. Maddede Pakt’ın hiçbir maddesinin Milletler Cemiyeti yasası ile çelişmediği vurgulanmıştır. İran Şah’ı Sadabat Paktı’nın kurulmasından sonra Atatürk’e tebrik mesajı çekmiş, bu mesajında “Bundan sonra çözülmez bağ ile bağlanmış olan memleketlerimiz, bu olay yolu ile samimi ve verimli işbirliklerini barışın hizmetine koyabileceklerdir” demiştir.⁸⁸

5. Kriz Yönetim Sürecinin Analizi

1926 yılında başlayan Ağrı isyanları ile sınır düzenlemesi ve sınır güvenliği konuları Türkiye’nin İran ile ilişkileri kapsamında ana gündem maddesi olmuştur. Bu iki konu ile ilgili uzlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacıyla Türkiye İran nezdinde bir dizi diplomatik girişimde bulunmuştur. 1926-1930 yılları arasında sınır düzenlenmesi ile ilgili komisyon kurulsa da isyanların devam etmesi sebebiyle netice vermemiştir. Yine bu dönemde Türkiye, İran’ı isyancılara karşı sınırını daha iyi kontrol etmesi konusunda notalar aracılığıyla uyarmıştır.

1930’da çıkan Ağrı isyanı (Zilan isyanı) sürecinde İran’ın sınırında yeterli önlem almaması sonucu iki ülke arasında uyuşmazlık krize dönüşmüştür. Bu tarihten sonra Türkiye’nin İran’a verdiği notalarda isyancıların İran sınırından geçmeye devam etmesi halinde Türkiye’nin İran topraklarına meşru savunma çerçevesinde girebileceği belirtmesi ve isyanı bastırma amacı ile İran topraklarına girmesi sonucu (tehdit algılayan ülkenin bu tehdidi ortadan kaldırmak için politika geliştirmesi ve bunun sonucunda iki ülke arasındaki askeri çatışma riskinin artmış olması dolayısıyla) iki ülke arasında kriz durumu meydana gelmiştir. Krizin tetikleyici dinamikleri isyancıların Türkiye topraklarında doğrudan şiddet kullanması ve İran’ın bu geçişleri engelleyememesi olmuştur. Tehdidin ciddiyeti Türkiye’nin toprak bütünlüğünü olarak gözlemlenmiştir.

Türkiye’nin Ağrı bölgesinde kendi sınırları içerisinde başlatmış olduğu askeri operasyonu İran sınır bölgesini de kapsayacak şekilde genişletil-

⁸⁷ Akdevelioğlu ve Kürçüoğlu, “Ortadoğu’yla İlişkiler,” Oran (der.) *Türk Dış Politikası*, s. 367-8.

⁸⁸ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 554.

miş olması, İran'ın da sürece müdahil olmasını gerektirmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'nin İran topraklarında gerçekleştirmiş olduğu sıcak takip ve askeri operasyonu İran'ın rızası alınarak gerçekleşmemiştir. Bu çerçevede, İran, Türkiye'nin bu girişimlerini desteklemek veya bu girişimlere karşı çıkmak konusunda stratejik bir tercihe zorlanmıştır. Karar alıcılar açısından bakıldığında, İran karar alıcılarının vereceği karar Türkiye ile bir savaşa sürüklenme riskini içerisinde barındırdığı için riskli bir karardır. Türk karar alıcıları açısından bakıldığında ise İran topraklarında düzenlenen sıcak takip ve askeri operasyon İran ile savaş ihtimalini arttırması açısından riskli olsa da isyancılara karşı Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması açısından önem arz etmektedir. Her iki ülke karar alıcılarının temel kaygısının iki ülke arasında istenmeyen bir savaşı önlemek doğrultusunda örtüşmüş olması, krizin daha fazla tırmanmasını önlemiştir.

Operasyon öncesi Türk karar alıcıların açıklamalarında görüldüğü üzere Türkiye'nin İran topraklarına girmesi isyancılara karşı 'meşru müdafaa' olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin İran topraklarına girmesi İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik bir adım olmamış, isyancılar tarafından tetiklenen güvenlik endişesi neticesinde kendi toprak bütünlüğünü korumaya dönük bir adım olmuştur. Türkiye'nin bu adımı Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren dış politikasında izlemiş olduğu statüko yanlısı tutumuna da uygundur. Türkiye isyanı bastırdıktan sonra İran ile anlaşarak sınır meselesini çözüme yoluna girmiş ve bu meselenin çözümünde Rıza Şah'ı hakem göstererek uzlaşmacı tutumunu ortaya koymuştur. Türkiye'nin bu tutumu kuvvet kullanarak bir sınır değişikliği arayan revizyonist bir dış politika hedefine sahip olmadığını açıkça göstermektedir.

Kriz boyunca İran askerleriyle herhangi bir sıcak çatışma haline girilmemiştir. Şiddetin seviyesi Türkiye ile isyancı gruplarla yaşanan küçük çatışma düzeyinde kalmıştır. Bu noktadan sonra hızlıca müzakere sürecine girilmiş olması, kriz halinin yumuşamaya evresine girmesine zemin hazırlamıştır. Kriz kendi içinde bir tırmanma sürecine girmemiştir. Kriz sürecinde herhangi bir devlet ya da örgüt müdahil olmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, İran'ın sınır sorununun çözülmesi için Milletler Cemiyeti'nin dâhil olması ile ilgili talebini Türkiye, örgüte üye olmaması hasebiyle reddetmiştir. Taraflar aralarındaki kriz durumunu kendi inisiyatifleri çerçevesinde, müzakere yöntemini kullanarak sonlandırabilme başarısını gösterebilmişlerdir.

Kriz yönetiminde, diplomatik, askeri ve hukuki araçlar kullanılmıştır. Türkiye, meseleyi çözmek için, notalar ve doğrudan görüşmeler ara-

cılığıyla, diplomatik yolları denemiştir. Bununla birlikte, Küçük Ağrı'nın Türkiye açısından olduğu kadar İran'ın güvenlik kaygılarında stratejik önemi haiz olması, krizin Türkiye'nin toprak bütünlüğü tehdit edildiği için ortaya çıkması ve Türkiye'nin Ağrı isyanını sonlandırmak için İran topraklarında operasyon yapması, krizin askeri ve güvenlik boyutunun varlığını ortaya koymaktadır. Türkiye'nin İran topraklarında operasyon yaparak isyanı sonlandırmış olması ile kriz yönetiminde diplomatik araçların yanı sıra askeri yöntemin de kullanıldığı görülmektedir.

Kriz sürecinde İran zaman kazanma stratejisi izlerken Türkiye oldu-bitti stratejisi izleyerek krize konu olan tehdidin bir an önce sonlanmasına çaba göstermiştir. Türkiye'nin, diplomatik mekanizmaların sonuç vermemesi neticesinde Kürt isyancılara karşı İran topraklarında operasyon düzenlediğini vurgulamak gerekir. İran'ın operasyon sürecinde Türkiye'ye destek vermesi ile yumuşama evresine giren kriz, Türkiye ve İran'ın sınırlarını hukuksal yollardan yeniden düzenlenmesi ile (1932 Anlaşması) son bulmuştur.

Kriz yönetim sürecinde karar alıcıların söylemleri iki ülkenin birbirine doğrudan bir tehdit teşkil etme amacı gütmeye başladığını göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye'nin İran topraklarında fiili durum yaratmadaki temel amacı İran'ın toprak bütünlüğünü ihlal etmek değil, tam tersi krizin tetikleyicisi olan isyancıların kendi toprak bütünlüğünü ihlal etmesinin önüne geçmektir. 1930'daki 3. Ağrı operasyonu sonrası sınır sorununun çözümünde her iki ülke siyasal karar alıcılarının ortak kararda birleştikleri görülür. Doğrudan diğer ülke karar alıcısını muhatap alan samimi ve hakkaniyeti arzulayan çözüm arayışlarında diplomatik jestler de süreci şekillendirmede rol oynamıştır. Her iki ülke karar alıcıları diğer tarafın saygınlığını ön plana çıkartacak seçenekleri önererek müzakere zemininde karşılıklı güveni sağlamaya çalışmışlardır. Örneğin, Cumhurbaşkanı Atatürk sınır görüşmelerinde barış ve dostluk vurgusu yapmış, sorunun çözümünde Rıza Şah'ın hakem olmasını önermiştir. Rıza Şah ise Türkiye'nin isteği doğrultusunda bir karar vererek bu diplomatik jسته karşılık vermiştir.

Sonuç olarak, Türkiye, 7-14 Eylül 1930 tarihleri arasında İran topraklarına girip Ağrı isyanını bastırarak krizin tetikleyicisini (isyan durumunu) ortadan kaldırmıştır. İran'ın, operasyon esnasında Türkiye ile işbirliği yapması ile krizin diğer tetikleyici unsuru (İran'ın Türkiye'nin ulusal güvenliği ile ilgili somut adımlar atmaması ya da atamaması) ortadan kalkmış ve kriz yumuşama sürecine girmiştir. Krizin yumuşama döneminde sınır müzakereleri ile işbirliği noktasında somut adımlar atılmıştır. 1932 Sınır

Anlaşması ile krizi tetikleyen isyancıların örgütlendikleri Küçük Ağrı Dağı'nın Türkiye'ye verilerek Türkiye'nin güvenlik kaygılarının giderilmesi ile kriz durumu ortadan kalkmıştır. Kriz sonrası evrede iki ülke arasındaki ilişkiler giderek iyileşmiştir. 1937'de Sadabad Paktı'nın imzalanması ile iki ülke, ikili ilişkilerdeki olumlu atmosferin bölgesel düzleme taşınması noktasında olumlu adım atmışlardır.

6. Sonuç

1. Dünya Savaşı sonrasında şekillenen uluslararası sisteme bakıldığında klasik güç dengesinin hâkim olduğu görülmektedir. Uluslararası ortamda savaş sonrası statükonun korunacağına ilişkin iyimser bir hava vardır. 1920'de Milletler Cemiyeti kurularak barış ve istikrarın sisteme hâkim olmasına çalışılmıştır. Almanya Versay Antlaşması ile siyasi, askeri ve ekonomik olarak zayıflatılmış, ABD izolasyonist bir dış politika izlemeyi tercih ederek iç işlerine ağırlık vermiştir. Rusya'da 1917 Ekim devrimi ile çarlık rejimi yıkılmış, 1918-1922 yılları arasında komünist Kızıl Ordu ve monarşi yanlısı Beyaz Ordu arasında yaşanan iç savaş Kızıl Ordu'nun zaferiyle sonuçlanmış ve 1922'de Sovyetler Birliği kurulmuştur. Türkiye ve İran arasında krizin yaşandığı dönemde Sovyetler Birliği uluslararası güç olmak için çaba sarf etmektedir. Genel olarak bakıldığında, iki savaş arası dönemde baskın aktör İngiltere'dir.

Ortadoğu özelinde bakıldığında İngiltere ve Fransa başat aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. 16 Mayıs 1916'da imzalanan Skyes-Picot Antlaşması ile Ortadoğu İngiltere ve Fransa arasında bölüştürülmüştür. Milletler Cemiyeti manda sistemi altında Lübnan ve Suriye Fransız yönetimine; Irak, Transürdün ve Filistin ise İngiliz yönetimine bırakılmıştır. Bölgedeki İngiliz ve Fransız etkisi Türkiye'nin Ortadoğu'da aktif bir dış politika izlemesini büyük ölçüde engellemiştir.⁸⁹ Bu dönemde ortaya çıkan Kürt isyanları Türkiye'nin Ortadoğu ile olan politikalarını şekillendirici bir unsur olmuştur.

Bu makalede, Ağrı isyanları ile Türkiye ve İran arasında ortaya çıkan dış politika krizi genel olarak kriz yönetimi ve spesifik olarak diplomatik, askeri ve hukuki yöntemlerle çözüm bağlamında incelenmiştir. Özet olarak, 1926 yılında İran'ın Küçük Ağrı bölgesinde bulunan Kürt isyancıların Türkiye topraklarına saldırımları ile ortaya çıkan Ağrı isyanı, Türkiye ve İran arasındaki hâlihazırdaki sınır düzenlemesi ile ilgili uyumsuzluğa sınır güvenliği boyutunun eklenmesine yol açmış ve isyanın devam et-

⁸⁹ Veysel Ayhan, "Eksen Kayması mı? Sistemik Etkiler mi?: Türkiye-Ortadoğu İlişkilerine Teorik Bir Bakış," *Ortadoğu Analiz*, 2, No. 19 (2010), s. 29-30.

mesi ve İran'ın Kürt isyancıların sınırı geçmesini önleyici somut adımlar atmaması ya da atamaması Türkiye-İran arasındaki dış politika krizine zemin hazırlamıştır. Diplomatik seçeneklerin sonuç vermemesi üzerine Türkiye'nin 1930'da İran topraklarına girip isyanı bastırması kriz sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra yumuşama evresine giren kriz durumu 1932 Anlaşması ile Türkiye'nin ulusal güvenliği açısından kritik önemi olan Küçük Ağı Dağı'nın Türkiye'ye verilmesi ile ortadan kalkmıştır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Akdevelioğlu, Atay ve Ömer Kürçüoğlu. "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Akşin, Abdülahat. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diploması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- As, Efdal. "XVI. yy.'dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Atatürk Yolu Dergisi*, 46 (2010), s. 219-53.
- Brecher, Michael. *Crisis in World Politics*, Pergamon Press, Oxford, 1993.
- Çay, Abdülhaluk M. *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 1996.
- Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", *Avrasya Dosyası*, 5, No. 3 (1999), s. 148-175.
- Değerli, Esra Sarıkoyuncu. "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 1 (2008), s. 113-32.
- Erim, Nihat. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9, No. 1-2 (1952), s. 1-26.
- Fırat, Melek. "Balkan Antantı", Baskın Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İnkilap, İstanbul, 2011.

- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, Cilt 2, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Gerede, Hüsrev. *Siyasi Hatıralarım I: İran 1930-1934*, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1952.
- Kalafat, Yaşar. *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992.
- Kaymaz, İhsan Şerif. "Emperyalizmin Kürt Kartı", *Gazi Akademik Bakış*, 1, No. 1 (2007), s. 155-90.
- Karaca, Emin. *Ağrı Eteklerinde İsyan*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kıvılcımlı, Hikmet. *İhtiyat Kuvvet: Milliyet (Şark)*, Yol Yayınları, İstanbul, 1979.
- Kocatürk, Utkan. *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- Köçer, Mehmet. "Ağrı İsyanı (1926-1930)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, No. 2 (2004), s. 379-88.
- Marashi, Afshin. "Performing the Nation: The Shah's Official State Visit to Kemalist Turkey, June to July 1934", Stephanie Cronin (der.) *The Making of Modern Iran, State and Society under Rıza Şah, 1921-1941*, Routledge, London, 2003.
- Mesut, Ahmet. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.
- Metin, Barış. *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2012.
- Müezzinoğlu, Ersin ve İsmail Şahin. "Sorunlu Mirasın Reddi: 22 Nisan 1926 Türkiye-İran Güvenlik ve Dostluk Antlaşması", *Yeni Türkiye*, 22, No. 85 (2016), s. 237-52.
- Oran. Baskın(der.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Parla, Reha. *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Tezel Ofset, Lefkoşa, 1985.
- Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Süphandağ, Kemal. *Ağrı Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2001.
- Şener, Bülent. "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", *History Studies*, 4, No. 4 (2012), s. 385-413.

Şimşir, Bilal N. *İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de “Kürt Sorunu”: (1924-1938): Şeyh Said, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Türkdoğan, Berna. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

Resmi Belgeler

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 65. İnikat, Cilt 9,18.6.1932 <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c009/tbmm04009065.pdf>

“Turkey - Persia Text of Treaty of Friendship and Security”, *Bulletin of International News*, 2, No. 15 (1926), s. 1-3.

Gazeteler

“İran’la Münasebetimiz Gerginleşti”, *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1930.

“İran Haydutlara Silah ve Zahire Veriyor”, *Akşam*, 5 Temmuz 1930.

“İran Hükümetine Bir Nota Verdik”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1930.

“İran Hükümetine Nota Verdik”, *Akşam*, 6 Temmuz 1930.

“Şark Hududundaki Hadise”, *Akşam*, 8 Temmuz 1930.

“Asilere İran’dan Yardım Devam Ediyor”, *Akşam*, 17 Temmuz 1930.

“İran Eşkıya Yatağı Halini Aldı”, *Akşam*, 19 Temmuz 1930.

“İran da Şakilere Karşı Ciddi Tedbir Aldı”, *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1930.

“İran’a Şiddetli Bir Nota Verdik”, *Akşam*, 30 Temmuz 1930.

“Haço Muhasara Edildi”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1930.

“İran Toprağına İltica Eden Asilerin Tedibi”, *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1930.

“Hüsrev B. Tahran’a gitmek üzeredir”, *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1930.

“Şifahi Notamız İran’a Tebliğ Edildi”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930.

“Tenkil Harekâtı”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930.

“Ankara Tarihi bir Gün Yaşadı”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1934.

“İsmet Paşa’nın Nutku”, *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1934.

“Muhterem Misafirimiz ve Gazi Hz.’nin dünkü Tenezzülleri”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1934.